

«ІСТОРІЯ КОЗАКІВ» ШАРЛЯ-ЛУЇ ЛЕЗЮРА (1814) В КОНТЕКСТІ КОЗАЦЬКИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ У НАПОЛЕОНІВСЬКІЙ ФРАНЦІЇ

З погляду історіографії розглядається широке коло питань, пов'язаних із вивченням способів та методів експансіоністської політики Наполеона. Предметом дослідження є творча спадщина французького військового аналітика Шарля-Луї Лезюра, зокрема його «Історія козаків». Акцентується увага на тому, що ця праця від самого початку задумувалася не просто як ретельно укладений набір різноманітних фактів з історії одного зі станів українського середньовічного суспільства, але й як своєрідний «геополітичний довідник» для вищих кіл тогочасної Франції.

Ключові слова: історіографія, історична концепція, політична аналітика, геополітичні устремління, українське козацтво.

С точки зору історіографії розглядається широкий круг питань, пов'язаних з вивченням способів та методів експансіоністської політики Наполеона. Предметом дослідження є творче насліддя французького військового аналітика Шарля-Луї Лезюра, зокрема його «Історія козаків». Акцентується увага на тому, що ця праця від самого початку задумувалася не просто як ретельно підібраний набір різноманітних фактів з історії одного зі станів українського середньовічного суспільства, але й як своєрідний «геополітичний довідник» для вищих кіл тогочасної Франції.

Ключевые слова: историография, историческая концепция, политическая аналитика, геополитические устремления, украинское казачество.

From the perspective of historiography examined a number of issues related to the study of methods and techniques expansionist policies of Napoleon. The subject of the study is the creative legacy of French military analyst Charles Louis Lezyura, including his «History of the Cossacks». The attention is focused on the fact that the work from the beginning was conceived not just as carefully arranged set of various facts from the history of one of the classes Ukrainian medieval society, but also as a kind of "geopolitical handbook" for the higher circles of the then France.

Keywords: historiography, the historical concept, a political analytics, geopolitical aspirations, Ukrainian Cossacks.

Постійні війни Наполеона з Росією слугували сприятливим підґрунтям для популяризації козацької тематики у французькій публіцистиці початку ХІХ ст. Наполеонівський уряд надавав козацькому фактору неабиякої ваги й враховував його у своїй політиці. Розбіжності в уявленнях оточення керівництва Першої

імперії щодо українського козацтва та можливої політики Франції стосовно нього й України в цілому були проаналізовані В.В. Ададуровим¹. Відповідаючи на суспільний попит, у Франції масовими накладками виходили твори з історії Росії, які тією чи іншою мірою торкалися минулого козацької України. Варто відзначити «Генеральний опис сучасної Росії та політичної ситуації в цій імперії на початку XIX ст.» В. Дельпюша де Комера (1802). Фактично цей двотомник є найповнішою енциклопедією тодішньої Російської імперії. Пояснюючи причини, що змусили його взятися за написання такого великого узагальнюючого твору, де Комера підкреслював важливість і водночас небезпеку, яку має для Франції та і для всієї Європи далека «імперія царів»². Торкаючись опису України, як однієї з найголовніших провінцій Росії, де Комера спирається, зокрема, на свідчення Вольтера, П.-Ш. Левека, батька і сина Н.-Г. та А.-Ф. Леклерків, Ж.-Б. Шерера, Ш.-Ф. Масона та ін. Втім, власного українознавчого доробку автора в даній праці, скомпільованій із творів інших авторів, обмаль. Часто де Комера наводить уже застарілу інформацію, як-от повідомлення про те, що «губернатор України має титул козацького гетьмана», про поділ імперії на намісництва, серед яких і Катеринославське (на той час Катеринослав було перейменовано Павлом I у Новоросійськ) тощо³. Та й саме його уявлення про Україну, як «козацьку країну» для початку XIX ст. виглядає традиційним, але вже архаїчним. На цей час виросло, принаймні, ціле покоління українців, для яких славетне козацтво було яскравою сторінкою минулого, але аж ніяк не сьогодення. Проте у французькому суспільстві ще продовжувала існувати міцна асоціація про Україну, як «країну козаків». Зважаючи на те, що щойно закінчилася війна з Росією, де Комера вважає за доцільне подати інформацію про стан російської армії. Значне місце він відводить козацьким загонам⁴. Комера передбачає, що воєнні дії між Францією та Росією можуть відновитися. Всю вину за нове можливе кровопролиття автор покладає на царизм, який, на його думку, буде розширювати свою імперію, доки не зазнає цілковитої катастрофи.

У цей час активно друкуються праці французьких науковців, дипломатів, мандрівників і негодіантів, які відвідали Росію в останні десятиліття: Ж.-Ж. Рако де Реї, А.-І. Антуана де Сен-Жозефа, Ж.-Б. Дюбуа де Жансін'ї, Ж.-Б. Леруа де Флажі⁵. У цих творах значну увагу приділено й козацькій Україні. Найпрезентабельнішим є українознавчий аспект в «Огляді давньої та сучасної Польщі» К. Мальт-Брюна. Свою працю цей науковець написав як доповнення до 4-томної «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» К.-К. де Рюльєра, виданої у Парижі того ж 1807-го року за особистим наказом Наполеона й підготовленої до друку саме Мальт-Брюном. Зважаючи на те, що робота де Рюльєра доводила події лише до 1774 р., а з того часу в Європі відбулися радикальні зміни, Мальт-Брюн написав нову працю, присвячену польському питанню. Однією з важливих заслуг Мальт-Брюна стало те, що в основу своєї праці він поклав переважно свідчення поляків. Серед своїх безпосередніх інформаторів він називає й вихідця з України, вочевидь, також поляка⁶.

Української минувшини автор торкається в багатьох місцях. В «Огляді давньої та сучасної Польщі» наводяться згадки про давньоруську добу, вста-

новлення на південноруських землях польського панування, Хмельниччину, посилення російського впливу в регіоні після Полтавської битви і, зрештою, розчленування Речі Посполитої за правління Катерини II. Однак головним чином Україні присвячено XVI главу, що має назву «Україна, Волинь, Червона Русь». Звернімо увагу на те, що ці три колишні провінції Речі Посполитої, винесені в назву глави, автор розглядає як єдину сукупність, населені єдиним народом: «Українці називаються малоросами, тобто малоросіянами. Згідно із загальноприйнятою історичною системою, вони є нащадками київських росіян. Ці краї, довгий час підкорені Польщею, просто повернулися під владу давньої метрополії»⁷. Розглядаючи тогочасну «Україну», Мальт-Брюн не забуває конкретизувати, який власне географічний регіон варто розуміти під даною назвою. «Київщину, Брацлавщину та Верхнє Поділля досить часто розглядають під назвою «України», тобто окраїнних провінцій», — занотовує він⁸. Також географ був одним із перших дослідників, хто наголошував на фактичній етнічній єдності населення від Карпат до меж Великої Росії. Щоправда, до цієї етнічної сукупності Мальт-Брюн відносив не лише українців заходу та сходу, але й білорусів. Дослідник наголошує на відмінності цих людей від великоросіян. Науковець також зазначає, що мешканців Червоної Русі часто ототожнюють з росіянами через подібність назв, хоча це різні народи⁹. Вражає увагу той факт, що Мальт-Брюн майже не використовує широковживаних понять, як «козацький народ», «козацька нація», «країна козаків». У його розумінні козаки — це не стільки етнічна спільнота, скільки соціальна. Про козаків автор згадує вкрай рідко. Втім, вказаний факт не повинен дивувати, зважаючи на те, що одними з головних інформаторів Мальт-Брюна були польські сучасники, деякі з яких походили з України й знали реальний стан українського козацтва сьогодення. Хоча, звичайно, проігнорувати козацький чинник у польській історії було б просто неможливо, бо занепад Речі Посполитої почався з народного виступу під проводом «козацького генерала» Хмельницького¹⁰.

Мальт-Брюн дає оглядову характеристику політичному, соціально-економічному та релігійному становищу колишніх провінцій Речі Посполитої. Як уже зазначалося, правобережну Підросійську Україну автор розглядає у поєднанні з Підавстрійською. Мальт-Брюн наводить короткі відомості про найголовніші міста, розташовані тут. Торкаючись розгляду «королівства Галиції та Лодомерії» (*le royaume de Galitzie et Lodomerie*) під владою імперії Габсбургів, Мальт-Брюн зауважує, що «поняття «Лодомерія» є витвором дипломатії і його неможливо відшукати на картах». Він висвітлює виникнення цього терміна та мотиви загарбання цих земель австрійцями в 1772 р., котрі лицемірно пояснювали свої дії начебто поверненням території, відібраної поляками в Угорщини ще в XIV ст. Як уже можна було побачити, французький дослідник вважав цю територію частиною єдиного етнічного регіону. Він зазначає, що саме тут існував потужний уламок Давньоруської держави, зміцнений князем Романом, а згодом його сином Данилом. Із падінням об'єднаного князівства Галичини та Волині на цих землях було втрачено самобутню державність, а самі вони поступово були загарбані польською шляхтою. Характеризуючи міста даного

регіону, автор, природно, головну увагу приділяє Львову. Він був одним із небагатьох дослідників, хто правильно ідентифікував усі різні варіанти назви цього міста — *Lemberg*, *Lwow*, *Leopolis*, зазначаючи, що всі ці назви походять від імені засновника — князя Лева¹¹.

Незважаючи на кровну спорідненість між західною та східною частинами південноруських земель, на думку автора, одним із чинників, що сприяє їхній окремішності, є релігія. Церковним питанням він приділяє багато місця, зокрема, розглядаючи підґрунтя Брестської унії та умови, на яких православні ієрархи погодилися її визнати. Мальт-Брюн зауважує, що після того як одна частина «греків Червоної Русі та України поєдналася з римською церквою» і стала уніатами (*les Grecs unis*), між цими людьми виникла незгода з тими, хто залишився вірним релігії своїх предків (*les Grecs non unis*)¹².

«Огляд давньої та сучасної Польщі» мав велику популярність у Франції й у подальшому витримав кілька перевидань.

Ведучи війни з Росією, Наполеон потребував чіткої і правдивої інформації про своїх ворогів. Як зазначає Ададуров, імператор, розробляючи стратегію своїх дій у Східній Європі, уважно ознайомлювався з дослідженнями, які проливали світло на поширення російської експансії. Зокрема, прочитавши «Історію анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, він наказав опублікувати цю працю за державний кошт і приписував обов'язково ознайомитися з нею, як з дуже корисною, своїм представникам у Варшаві¹³. Відомості про колишню «країну козаків», яка могла потрапити в орбіту французького впливу, Наполеон міг почерпнути і з вольтерівської «Історії Карла XII»¹⁴. Особливо важливим досвід походу шведського короля став після початку підготовки російської кампанії. Французький імператор прагнув реалізувати нездійснений задум свого попередника, з цією метою його військове оточення здійснювало аналіз кампанії 1708–1709 рр. Утім, отримати корисну інформацію про сучасну Україну з праці Вольтера було б досить непросто. Свідчення «короля філософів» щодо реалій «країни козаків» не вирізнялися особливою точністю вже тоді і безнадійно застаріли тепер. Саме тому французький уряд потребував якнайсвіжішої інформації про території, які в недалекому майбутньому могли стати ареною запеклих бойових дій. Таку інформацію постачали агенти, котрі діяли на сході¹⁵. Наполеонівський уряд сподівався побачити в козаках, яких продовжували сприймати у традиційних дефініціях авторів попередніх поколінь, своїх союзників у боротьбі з Росією. В Парижі навіть розглядалися різні варіанти утворення певної «козацької держави» на теренах України під французьким протекторатом¹⁶.

Інформацію, зібрану французами, доповнювали свідчення німецьких науковців, які досліджували історію, географію, економіку та соціально-побутове життя Російської імперії на рубежі XVIII–XIX ст. Ці твори були оперативно перекладені і видані французькою мовою. Йдеться про таких дослідників, як Г.-Ф. фон Шторх, Ф.-Ф. Гемпель, Х.-Г.-Г. Гейслер, П.-С. Паллас, К.-М.-Й.-Б. фон Рехберг і Г.-Б. Демпінг¹⁷. Також поширювалися франкомовні праці С. Богуша-Сестренцевича «Історія Тавриди» та «Історичні розвідки про витоки сарматів,

есклавонів і слов'ян»¹⁸, де значне місце посідав українознавчий аспект. Значну увагу польський дослідник приділив українському козацтву, торкаючись деяких суперечливих питань його історії. Так, між іншим, розмірковуючи стосовно дискусійної етимології поняття «козак», Богуш-Сестренцевич, проводячи аналогію з виведенням назви сербів від слова «серп», вважає назву козаків похідною від слова «коса». «Подібним чином і колонія виведена з П'ятигорська Черкаського курським баскаком була названа «козаками» від слова «коса», й ця назва з часом поширилася на всіх щасливих хліборобів Малої Росії» — зауважує автор¹⁹.

На підставі зібраних даних та великого масиву різноманітних опублікованих матеріалів французькі генштабісти перед 1812 р. підготували статистичні описи Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Значну роль у формуванні образу козацької України серед французького суспільства відігравали поляки-емігранти. Вони подавали уряду Наполеона I меморандуми про історичне обґрунтування прав Польщі на Правобережжя Дніпра. Звичайно, польські автори визнавали право на існування за «козацькою нацією», але бачили її майбутнє в межах відновленої Речі Посполитої. Розглядаючи представників польської нації, як найбільш етнічно наближених до українців, Наполеон довірив у 1812 р. посаду «імперського комісара-організатора у провінціях Волинь, Поділля й Україна» графу Т. Морському²⁰. Можна сказати, що французький уряд розглядав Україну значною мірою очима польської еміграції. За влучним визначенням І.Л.Борщака, все, що торкалося в той момент України, «проходило через руки варшавських поляків або поляків-землевласників з України»²¹. З іншого боку, польські політики досить добре розуміли, що українське козацтво є феноменом, хоча й недавнього, але минулого. Той же Т. Морський зазначав, що на Правобережній Україні козаків, як окремого соціального стану вже фактично не існувало. А інший поляк на французькій службі генерал М. Сокольницький зауважував, що теперішні козаки України, це здебільшого селяни, набрані за рекрутським набором і сяк-так озброєні²².

Однак після поразки в 1812 р. Наполеон переконався у високій ефективності використання росіянами козацьких загонів. Для протиставлення козакам він дав добро на формування загонів легкої кавалерії, так званих крокусів, з поляків, яких він вважав найбільш близькими за духом до козаків²³. Повернувшись до Парижа після поразки в Росії, Наполеон дав завдання політичному та військовому аналітику Лезюру скласти по можливості найдетальнішу розвідку про козаків, про що автор сам повідомляє у передмові до книги. Ця праця стала своєрідним компендіумом всього французького козакознавства на момент рубежу XVIII–XIX ст. Водночас цей твір став першим і, по суті, останнім фундаментальним узагальнюючим нарисом з історії козацтва в XIX ст.

Відзначимо, що політична ситуація 1812–1814 рр. стала сильним стимулятором козацьких зацікавлень у Франції. В 1812 р. у Парижі був виданий «Історичний нарис про козаків, націй під російським пануванням, їхні витоки, становлення та зростання, розквіт їхньої величі та занепад, їхні звичаї та традиції» Н.-Л. Піссо²⁴. Щоправда, даний нарис був занадто стислим і мало-

інформативним. Дещо змістовнішою стала розвідка Л.-Ж. Карра «Козаки, або історичні деталі стосовно характеру, звичаїв, одягу, озброєння та способів ведення бою цим народом, зібрані німцями» (1814). Власне історична складова праці Карра є скупим переказом добре висвітлених у західній літературі основних подій української історії XIV–XVIII ст., тобто від повалення давньоруської державності та створення передумов для виникнення козацтва й до скасування козацького устрою в Україні Катериною II. По суті, українське козацтво, як найбільш вивчене на заході, стало єдиним об'єктом висвітлення в праці Карра. На жаль, автор не робить жодного посилання на свою джерельну базу, а поширеність більшості наведених ним свідчень не дозволяє з точністю ідентифікувати твори, з яких він їх запозичив. Подекуди у нього можна побачити фактичні помилки та неточності. Наприклад, смерть гетьмана Апостола він датує 17 січня 1730 р.²⁵ «Козаки» Карра не є історичним дослідженням. Цей оглядовий нарис був покликаний головним чином показати варварство козаків, цього розбійницького конгломерату, з яким нещодавно особисто познайомилися французи. Перебування козаків у Франції, й насамперед у Парижі, залишило сильний спогад у французькому суспільстві. За чверть століття потому маркіз А.-Л.-Л. де Кюстін згадуватиме про жорстокість цих степових воїнів у Європі²⁶.

Звичайно, праці Карра й тим більше Піссо не йдуть ні в яке порівняння з тим великим козакознавчим нарисом, автором якого став Лезюр. Обрання Наполеоном саме цього дослідника для виконання даного доручення було не випадковим. На замовлення уряду він уже, тим часом, написав свого часу трактати «Короткий огляд причин, що призвели до розчленування Польщі» (1806) та «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.» (1807, перевидання 1811, 1812)²⁷. Видання останньої праці 1812-го року заслуговує окремої уваги, бо не лише містило стислий, але змістовний виклад всієї російської історії від античності до сьогодення та наводило географічні, суспільно-політичні, військові, статистичні й економічні дані стосовно імперії Романових, але і тому, що воно водночас було знаряддям ідеологічної кампанії, спрямованої Наполеоном проти Росії. Саме в даній публікації вперше було оприлюднено зміст так званого «заповіту Петра Великого», претензійного документа, що змальовував фантастичну програму завоювання Росією світового панування²⁸. І. Борщак припускав, що цей фальсифікат був створений Лезюром на замовлення імператора²⁹.

На нашу думку, вірогідним здається те, що сам Лезюр вважав згаданий документ справжнім і навіть припускав, що його зміст був відомим В. Ітону, англійському консулу в Росії, а згодом у Туреччині. Французький автор при цьому посилався на відповідний фрагмент із твору англійця, де також ішлося про шляхи та наміри розгортання російської експансії, сформульовані Петром I³⁰. Щоправда, в Ітона загалом ішлося про плани царського уряду щодо витіснення турків з Європи та відродження Візантійської імперії. Непрямим підтвердженням сприйняття Лезюром «заповіту Петра Великого» за автентичний документ є те, що навіть після падіння Першої імперії, в умовах реставрації Бурбонів, він знову згадуватиме його основні положення «Історії козаків»³¹. Для

підтвердження експансіоністських прагнень Росії Лезюр не лише детально розписував територіальні загарбання царизму, але й навів хронологічну таблицю, яка унаочнювала процес розростання «імперії царів»³². Відповідно, «країна козаків» могла сприйматися як одна з жертв російської деспотії.

До наукового аналізу «Історії козаків» Лезюра зверталися у своїх працях І. Борщак, Ф.Я. Савченко, Д.С. Наливайко, В.В. Ададуrow, О.А. Іваненко³³. З приводу часу написання цього козакознавчого нарису у дослідників немає єдності. Так, Борщак, Савченко, а потім і Наливайко вважали, що цей твір було створено до початку походу 1812-го року (щоправда, згодом Наливайко відмічав лише вихід цієї праці в 1813 р.), а, отже, дана книга могла вважатися своєрідним посібником для французької окупаційної адміністрації³⁴. Проте, на нашу думку, відсутні підстави не довіряти свідченням самого Лезюра про те, що «Історію козаків» йому «було замовлено на початку 1813 р. останнім урядом»³⁵. Про доручення Наполеона Лезюру скласти «Історію козаків» після завершення військової кампанії 1812-го року зазначали Р. Тіссеран, Ададуrow та Іваненко³⁶. Поділяючи цю ж позицію, визначаємо виникнення даного дослідження часом уже після поразки наполеонівської армії в Росії.

Мабуть, жоден з істориків не підходив раніше з такою ретельністю до вивчення минулого козацтва, як Лезюр. Ним були використані серед інших праці таких авторів, як Длугош, Кромер, Меховський, Стрийковський, Гваньїні, Пасторій, Целарій, Ле Лабуерер, Боплан, Шевальє, Пуфендорф, Перрі, де ла Мотре, Вольтер, Монтеск'є, Нордберг, Манштейн, Ломоносов, Штраленберг, де Гінь, Пейссонель, д'Анвіль, Левек, Леклерк, де Рюльєр, Кастера, Тук, Баєр, Міллер, Бюшинг, Гемпель, Шторх, Паллас, Шерер, Массон, Серенвіль, Мальт-Брюн, Богуш-Сестренцевич. Як можна побачити з цього поважного переліку, головним чином Лезюр ознайомився з доступними йому працями французьких, меншою мірою — польських, німецьких, шведських, англійських і російських істориків. Автор «Історії козаків» у силу об'єктивних причин був прив'язаний до західної історіографії. Водночас не можна цілковито погодитися з тезою Ададуrowа про те, що «французький дослідник одразу ж відмовився від використання матеріалів російської імперської історіографії», оскільки та відмовлялася визнавати козаків окремою нацією та подавала їхні подвиги у не досить привабливому світлі³⁷. Це не зовсім так. Як уже зазначалося, у списку авторів, праці яких були використані Лезюром, бачимо імена Баєра, Міллера, Ломоносова. В цілому дослідник був ознайомлений також із позицією української історіографії, яка дійшла до нього в інтерпретації Леклерка та Шерера. Саме від них він у цілому запозичив ідеї українського хозаризму. Праці двох останніх авторів значною мірою стали визначальними для формування історичних уявлень Лезюра про козацтво. З іншого боку, важко не погодитися зі словами Ададуrowа про те, що, використовуючи лише опубліковані твори, Лезюр залишив поза розглядом значні запаси різноманітної документації з французьких архівів, де йшлося про українські справи та діяльність козаків³⁸. І важко погодитися з твердженням Борщака про те, що Лезюр використовував архівні свідчення й, зокрема, нотатки Г. Орлика³⁹. Ні посилань на архівні документи, ні

навіть згадок їх у творі Лезюра не бачимо. Тож джерельною базою дослідника стали тільки надруковані праці й переважно західних авторів.

Свою сумлінну роботу зі збору різнорідних матеріалів з історії козацтва сам Лезюр охарактеризував наступними словами: «Я віднаходив повсюди відповідні факти з таким старанням, яке лише міг докласти, немовби сам народився на берегах Дону чи Бористену»⁴⁰. Лезюр розглядав козацький загал (виокремлюючи осередки козаків України, Дону та Яїку) у цілому як єдину націю. Саме з таких позицій дослідник і намагався висвітлити історію козацтва з давніх-давен до початків XIX ст. Як і в більшості інших праць західних авторів, які торкалися козацької проблематики в цілому, в «Історії козаків» Лезюра головний акцент зроблено на діяльності українського козацтва.

Безпосередні зародки козацтва історик, слідом за Шерером, виводить із хозарських часів⁴¹. Хоча не відкидає, що загальна назва козаків могла виникнути й від «одного з їхніх ватажків на ім'я Козак», проводячи, зокрема, аналогії між турками-османами й Османом, ногайцями та Ногаєм, узбеками та Узбеком. Він згадує, що один з татарських ханів мав ім'я Козак⁴². Проте головним поштовхом для кристалізації козацтва в сучасному розумінні історик вважає «раптову татарську інвазію» в середині XIII ст., яка вщент зруйнувала традиційні взаємини між Руссю та степом. Зауважимо, що поняття «Русь» у Лезюра вже твердо асоціювалося з тогочасною Росією. Саме тому, не відкидаючи руський (=російський) елемент у витоках козацтва, історик вважав загалом козаків відмінною від росіян нацією. Одним з доказів окремішності козаків від росіян Лезюр вважав те, що козаки згодом майже з однаковою готовністю ходили в походи як у південному напрямку — на Крим, так і в північному — на Московію. У той же час стосовно сучасної йому України Лезюр починає використовувати поки що не дуже звичну для французів дефініцію «Мала Росія», називаючи її мешканців малоросіянами, як це робила й офіційна російська влада. Козаків України історик вважає «спільним народом з малоросіянами, від яких їх важко відрізнити»⁴³. Доволі розлога розповідь у Лезюра про побут, звичаї, спосіб ведення бойових дій і походи козаків на турків і татар є в цілому запозиченням повідомлень з відповідних праць Боплана, Шевальє та Шерера. Проте Лезюр не просто компілює отримані від цих авторів свідчення, але й перемежує їх своїми роздумами, зіставленнями, порівняннями, наприклад, проводячи аналогію між бойовими навичками козаків і скіфів. Водночас автор відзначає велику схильність козаків до пияцтва⁴⁴. Виходячи з тези про тотальну неосвіченість козаків, Лезюр з подивом відзначає високі знання таких козацьких керівників як Сагайдачний, Хмельницький або Мазепа. Щоправда, Хмельницького, за поширеними у французькій історіографії уявленнями, Лезюр вважав шляхтичем литовського походження, а Мазепу — польського⁴⁵.

Добу Хмельницького історик вважає «найблискучішою епохою» в історії України. Лезюр переказує багато разів тиражовані свідчення про особисту трагедію гетьмана, коли Чаплинський «спалив його будинок, звалтував його дружину, а потім убив її, кинувши на тіло її замордованого сина»⁴⁶. Зневіра у правосудді привела Хмельницького на Запоріжжя, де його було обрано геть-

маном. На думку дослідника, діяльність Хмельницького має епохальне значення, бо заклала підвалини для виникнення в Україні самостійної козацької державності⁴⁷. Політичний талант Хмельницького постійно викликає щире захоплення у Лезюра. Оцінюючи акт 1654-го року з точки зору політичних інтересів України, Лезюр вважає його помилковим. Він занотовує, що Хмельницький «загубив увесь плід боротьби довгої, запеклої та славетної, втративши можливість визволити свою націю»⁴⁸. Лезюр припускає, що перед смертю Хмельницький міг заповісти змінити політичну орієнтацію та «звільнитися від московської протекції». Автор вважає, що умови українсько-польської угоди 1658 р. були значно вигіднішими для козаків, ніж союз з Москвою, й у разі їх дотримання «дійсно перетворювали Україну на незалежну державу»⁴⁹.

Відзначимо, що Лезюр, як і багато його колег, плутався через різні варіанти назв одних і тих самих міст. Так, згадавши про облогу Замостя (*Zamoïsk*) Хмельницьким після його відходу від Леополіса-Львова (*L?opolis*), дослідник правильно ідентифікує французьку назву Леополіса з німецьким Лембергом, проте далі повідомляє, що до Замойска збігалися, шукаючи притулок, «шляхтичі з-під Львова та Замостя» (*des nobles de Luvof et de Samoscie*). Отже, дослідник не зміг ототожнити між собою назви *Zamoïsk* і *Samoscie* та *L?opolis-Lemberg* і *Luvof*⁵⁰. Така плутанина не є дивиною. За півстоліття потому П. Меріме консультуватиметься «чи місто, яке називається російською мовою Львов, — це те саме, що Лемберг в Галичині?»⁵¹. Водночас Лезюр зауважує помилку Шерера, котрий сприйняв Збараж і Зборів за одне й те ж місто, подавши його назву як «*Barasa*»⁵².

Занурюючись у бурхливу круговерть подій Руїни, сам Лезюр зауважує, що вкрай важко розібратися з карколомними змінами (у його термінології «революціями»), які відбувалися після Хмельницького. Лезюр зазначає, що гетьманство Ю. Хмельницького розколело Україну й поховало надію на утвердження козацької держави, козаки припинили бути єдиною нацією, якою так волів їх бачити великий Богдан. Печальним символом доби стало те, що С. Чарнецький «дав собі варварське задоволення викинути з могили рештки цього славетного гетьмана». Щоправда, Лезюр недоречно називає Чарнецького «російським генералом»⁵³. У даному випадку мова йде про помилку, повторену слідом за Шерером, котрий іменує Чарнецького «великоруським воєводою» (*wojevode de la Grande-Russie*)⁵⁴. У «Короткому описі Малоросії» Чарнецького названо воєводою руським, що відповідає історичним фактам, але, вочевидь, зумовило помилку Шерера⁵⁵.

У проведенні Кримських походів Лезюр бачить витоки експансіоністських планів Петра I, продовжених згодом Катериною II. Стратегічну мету політики Петра I дослідник визначав так: «Проект царя полягав у тому, щоб зробитися абсолютним господарем України, країни запорожців двох боків Бористену та держави татар аж до Чорного моря для прокладання собі шляху до більш важливих завоювань»⁵⁶.

Дійшовши до вивчення діяльності Мазепи, Лезюр розумів, що про жодного з гетьманів не було написано стільки, як про цього очільника України. Саме

тому історик намагався якнайретельніше дослідити всі доступні матеріали з біографії цього діяча. Одним з вузлових питань життєпису Мазепи був початок його політичної кар'єри. Майже всі автори переказували ефектну сцену про потрапляння до козаків оголеного Мазепи, прив'язаного до дикого коня. Єдиним винятком у цьому хорі, як зауважив Лезюр, був Нордберг⁵⁷. Зважаючи на цю винятковість, повідомлення шведа здалося досліднику малоавторитетним. Мазепу історик відносить до найбільш яскравих постатей світової історії і вважає його наміром відродження могутності козацької держави. Проте головну протидію задумам гетьмана чинив цар. Лезюр створює доволі ідеалізований образ Мазепи. Той постає мудрим старцем, котрий за будь-яку ціну прагне відродити незалежність козацької держави. Початок таємного листування між Мазепою та Лещинським Лезюр відносить до 1707 р. Варто нагадати, що історик, вважаючи гетьмана поляком, припускав, що той «можливо завжди носив у своєму серці любов до своєї першої батьківщини» — Польщі⁵⁸.

Обставини фатального українського походу Карла XII, добре відомі на заході, Лезюр розглядає стисло, приділяючи головну увагу саме Мазепі. Автор не відмовляє собі в задоволенні, навести кілька ефектних сцен, запозичених у Вольтера. Так, серед цих яскравих моментів є сцена з частуванням запорожців на дорогому посуді, коли останні, погулявши, забрали цей посуд із собою, а на вимогу управляючого повернути його, почали бити зухвальця та, зрештою, добили ударом ножа в серце. Цей анекдот Лезюр сприймає на віру й навіть коментує його: «Нехай пробачать мені цей відступ: ніщо, що слугує змалюванню звичаїв нації, не є недостойним суворості історії»⁵⁹. Дослідник не забуває й іншим чином підкреслити неосвіченість запорожців та їхнє прагнення до наживи. Коли Карл XII звертається до Гордієнка та його козаків латиною, ті нічого не можуть второпати. Зате ці дикуни чудово розуміють мову грошей, коли шведський володар передає їм 10 000 флоринів, до яких Мазепа тут же додає ще 50 000. Лезюр майже повністю поділяє погляд Вольтера на запорожців, як на степових варварів. Захоплюючись їхньою мужністю, сміливістю, стійкістю та військовою майстерністю, він вважає їх професійними розбійниками і, характеризуючи їх, навіть повторює вольтерівські слова, що ці люди «вважали смішним воювати з іншою метою, як грабувати»⁶⁰. У той же час серед усіх дослідників подій 1708–1709 рр. Лезюр виявився практично єдиним, хто наголошував на тому, що для цієї країни війна виявилася братовбивчою, оскільки як на боці Петра I, так і на боці Карла XII були українські козаки. Перших очолювали Скоропадський і негайно повернутий із Сибіру Палій, других — Мазепа та Гордієнко.

Лезюр підкреслює, що державотворчі прагнення Мазепи намагався продовжувати П. Орлик. Історик коротко переказує обставини спільного козацько-татарсько-польського походу взимку–навесні 1711 р. Значну цікавість представляє наведений Лезюром факт обстоювання Орликом прав України у відповідності до її історичних кордонів⁶¹.

Підкреслюючи прагнення царату знищити козацьку державність, дослідник зауважує, що провадити наступ на права «козацької країни», котра «ще являла

собою якусь подобу князівства чи окремого управління», заважала війна. Проте з укладенням Ніштадтського миру цар одразу повернувся до приведення України у стан рядової провінції. За словами Лезюра, царські власті тепер почали трактувати вільних козаків як російських селян. Зрештою, в 1722 р. Петро I обмежив і владу гетьмана, що підірвало здоров'я Скоропадського й прискорило його смерть. Тепер усі повноваження було передано Малоросійській колегії, на чолі окремих козацьких полків було поставлено російських офіцерів. Полуботок був не обраний козаками, а призначений сенатом. Лезюр зауважує, що козаки віднині беззастережно присягали лише царю і «ця присяга, складена без будь-яких обмовок, знищила незалежність України». Від «козацької держави» забрали не лише права, але й навіть назву: відтепер цю провінцію іменували лише «Малою Росією»⁶².

Лезюр стисло оглядає діяльність Апостола, наголошуючи на його прагненнях відстояти права «козацької держави». Однією з визначних заслуг Апостола, на думку Лезюра, стало повернення під російську юрисдикцію запорожців. Історик показує, що гетьман-вигнанець Орлик на той час уже втратив довіру та повагу січовиків. Покладаючись на свідчення Шерера, запозичене тим у С.І. Мишецького, Лезюр повідомляє, що Орлик «одягнув тюрбан, одружився з татаркою, від якої мав дітей», а козаки не могли йому цього пробачити⁶³. Зауважуючи про ласку попервах до низового козацтва цариці Анни Іоанівни, дослідник згадує, що в тому ж році, коли запорожці повернулися під владу Росії, після смерті Апостола царат одразу скасував гетьманство⁶⁴.

Згадуючи про фавор Розумовських, Лезюр відзначає, що наступ на права України продовжувався й тоді. Одночасно з цим історик відмічає, з одного боку, поступове вростання козацької еліти у дворянство, а з іншого — нівелювання статусу українського селянства щодо мешканців Росії. Про відмирання козацької ідентичності Лезюр говорить наступне: «Старовинні мешканці, звані тепер малоросіянами, втрачали мало-помалу спогади про свої витoki»⁶⁵. Історик згадує, що багато козаків полишили військову службу, осіли, зайнялися господарською діяльністю й стали однодворцями, а в регулярних полках, утворених на основі козацьких, старшина отримала російські чини. Міщани ж почали носити одяг німецького та російського зразка⁶⁶.

Скасування гетьманства в 1764 р., на думку Лезюра, результат поступової та продуманої політики уряду, яка вкотре довела лицемірство російських правителів. В якості ще однієї добре спланованої акції Лезюр бачить провокування ними в 1768 р. гайдамацького повстання. За словами дослідника, цей вибух народного гніву приніс Росії подвійну вигоду: підпорядкував їй Польщу й ослабив козаків⁶⁷. Спричинена подіями російсько-турецька війна знов-таки була вигідна Росії. Запорожці, як і багато разів раніше, добре прислужилися в цій війні. «Винагородою» за це стала ліквідація Січі, що поставило крапку на існуванні козацької державності, а «ім'я запорожців зникло назавжди»⁶⁸. Короткочасне відродження козацьких підрозділів, пов'язане з війною 1787–1791 рр., було занедбане з припиненням бойових дій і смертю Потьомкіна; хоча, як зауважує Лезюр, козацькі загони знову добре проявили себе на війні, зокрема,

під Очаковом та Ізмаїлом. Він відзначає, що з 1792 р. почалося переселення залишків запорожців на Кубань. Отже, зі знищенням Січі, на думку Лезюра, був ліквідований останній уламок козацької державності. «В сучасну епоху козаки вже не мають окремої історії» — занотовує він⁶⁹. Попри все, доводячи «Історію козаків» до актуального йому часу, Лезюр досить уважно розглядає життя, побут і військові вміння козаків Росії, зокрема, чорноморського козацтва. Він відмічає, що чорноморці зберегли свої звичаї і традиції, зокрема, звичку носити оселедець на виголеній голові⁷⁰.

На противагу традиційним уявленням західних обивателів про Україну, як «країну козаків», Лезюр чітко показує, що власне козацького духу в цій російській провінції вже майже не лишилося. У той же час яскраві відмінності між росіянами й українцями можна ще спостерігати у народному побуті⁷¹.

Козакознавчий нарис Лезюра став найкращою на той момент узагальнюючою працею, присвяченою козакам. Хоча дослідник переважно компілював матеріали з багатьох відомих йому джерел, складаючи розмаїті звістки у цільну, логічно побудовану й змістовну сукупність, водночас він постійно зіставляв між собою розбіжності, які знаходив у різних авторів, і висловлював прихильність до тієї чи іншої думки, наприклад, про неналежність козаків до російської спільноти, «амурний шлях» до козаків Мазепи тощо. Нерідко у Лезюра можна побачити й фактичні помилки. Так, він згадує, що Виговський у 1659 р. був розгромлений росіянами, Чарнецького називає російським генералом, час гетьманування Самойловича визначає у 12 років і таке інше. Але зазначені помилки не мають суттєвого характеру. Праця Лезюра стала важливим підґрунтям для подальших досліджень козацтва й України у Франції. Варто зауважити, що минуле України історик намагався розглядати з точки зору інтересів самої «країни козаків». У традиціях Просвітництва автор «Історії козаків» захищає ідеали, на яких виросла Велика Французька революція. Козаки імпонують Лезюру своїм віковичним прагненням до волі, соціальної рівності. Хоча їхній демократичний лад дослідник визнає варварським, далеким від цивілізації, республіканські устої козаків йому набагато ближче, ніж освічений деспотизм Російської імперії — головного ворога ідей свободи в Європі. Однією з головних ідей автора була теза про національну окремішність «козацької нації» від росіян. Лезюр постійно підкреслює, що козаки України під проводом Хмельницького ледь не утворили в Європі свою самостійну національну державу. Останнім видатним репрезентантом державотворчих намірів в Україні став Мазепа. Однак утворення незалежної національної держави у «країні козаків» так і не було завершено, головним чином через темність і варварство народних мас. Як кількаразово відзначає Лезюр, люблячи та захищаючи власну свободу, козаки ніколи не вміли нею розпорядитися. Підтекстом, який виразно читається в рядках «Історії козаків», є думка про те, що, коли нація об'єднана, вона здатна до великих звершень, а коли вона незгуртована, то постає перед загрозою втрати державності. В умовах поразки Франції та ворожої окупації це можна розглядати, як своєрідний заклик Лезюра до своїх співгромадян стосовно згуртування національної єдності, відсутність якої й стала головною причиною поразки Першої імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Ададуров В. Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 405–428; Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. — 560 с.

² V.C.[*Comeiras Victor Delpuech de.*] Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V.C.[V. de Comeiras]. — P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. — Т. 1. — P. 19, 34.

³ Ibid. — P. 278–279, 287–294, 303–309.

⁴ Ibid. — Т. 2. — P. 244–246.

⁵ [*Anthoine de Saint-Joseph A.-I.*] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire ou voyage et enterprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Méditerranée / A.-I. Anthoine de Saint-Joseph. — P.: Chez H. Agasse, 1805. — XVI+300 p.; *Dubois de Jancigny J.-B.* Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe: ou, Observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer-Noire / J.-B. Dubois de Jancigny. — P.: Chez Potey, 1806. — 368 p.; *Leroy de Flagis J.-B.* État politique, civile et militaire de l'empire de Russie / J.-B. Leroy de Flagis. — P.-Rouen: Chez Renard-P. Periaux, 1807. — VIII+300 p.; *Racault de Reuilly J.-J.* Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le commerce de cette mer, et de Notes sur les principaux ports commerçans. Dédié à Sa Majesté l'Empereur et Roi / J.-J. Racault de Reuilly. — P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. — XIX+302 p.

⁶ *Malte-Brun C.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Contenant la description de ce pays, de ses montagnes, plaines, fleuves, marais, climat, animaux, végétaux et minéraux; la topographie de la Haute et Basse Pologne, de la Prusse, la Courlande, la Lithuanie, la Russie-Blanche, Noire et Rouge, la Wolhynie et l'Ukraine, avec indication des villes, bourg, édifices et monumens; la description politique ou aperçu de la constitution polonaise, des religions, des lois, de l'administration civile et judiciaire; des moeurs, de l'armée, de la population et des revenus; des systèmes des poids, mesures, et monnaies en usage, soit en Pologne, soit à Dantzick; un précis de l'histoire de la Pologne, depuis les temps les plus anciens jusqu'à nos jours, des recherches sur l'origine des Slavons et des Sarmates, et des détails sur les restes de la langue sarmatique. Rédigé principalement d'après des notes communiquées par des Polonais et d'après les auteurs du pays même. Par Malte-Brun. Pour servir de complément à l'Histoire de la Pologne par M. de Rulhières / C. Malte-Brun. — P.: Chez H. Tardieu-H. Nicolle, 1807. — XII+498 p.

⁷ Ibid. — P. 241–242.

⁸ Ibid. — P. 234.

⁹ Ibid. — P. 59, 242, 247.

¹⁰ Ibid. — P. 453.

¹¹ Ibid. — P. 234–249, 254–255.

¹² Ibid. — P. 294–301.

¹³ Ададуров В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуров // Україна у Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 6. — С. 396.

¹⁴ Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог. Історія, політика, економіка. — К., 2002. — № 2: Україна і Франція. — С. 77–78.

¹⁵ Ададуrow В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщак / В. Ададуrow // Україна модерна. — К.–Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ — «Критика», 2005. — Ч. 9. — С. 220–221; Ададуrow В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуrow // Україна у Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 6. — С. 396–397; Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Е. Дріо / І. Борщак. — Львів: Бібліотека «Діла», 1937. — С. 119.

¹⁶ Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи... — С. 481–491, 495–501.

¹⁷ Hempel F., Geissler Ch.-G.-H. Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies: d'après les meilleurs ouvrages de la litterature allemande et etrangere, que l'on a eu soin de citer / F. Hempel, Ch.-G.-H. Geissler. — P.: Fusch, 1803. — VI+134 p.; Pallas P.-S. Voyages entrepris dans les gouvernemens meridionaux de l'empire de Russie, dans les annees 1793 et 1794. Traduits de l'allemand / P.-S. Pallas. — P.: Chez Deterville, 1805. — T. 1. — XXIII+653 p.; Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. — P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1812. — T. 1. — 13+61+48 p.; T. 2. — 66+48 p.; Storch H.-F. von. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie a la fin du dix-huitieme siecle / H.-F. von Storch. — Bale: J. Decker — P.: Ch. Pougens et Levrault-freres, 1801. — T. 1. — XXII+407+80.

¹⁸ Siestrzencewicz de Bohusz S. Histoire du royaume de la Chersonese Taurique / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Academie Imperiale Russe, 1824. — 433 p.; Siestrzencewicz de Bohusz S. Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les epoques de la conversion de ces peuples au Christianisme / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Academie Imperiale Russe, 1824. — 228 p.; Siestrzencewicz de Bohusz S. Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peuples au Christianisme: Dans 4 tomes / S. Siestrzencewicz de Bohusz. — St.-Petersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. — XVI+856+72 p.

¹⁹ Siestrzencewicz de Bohusz S. Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves... — P. 108.

²⁰ Ададуrow В. Меморандуми польських авторів початку ХІХ століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії / В. Ададуrow // Український історичний журнал. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 2. — С. 154–171; Ададуrow В. Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / В. Ададуrow // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 12; Український археографічний збірник. — Вип. 15. — К.: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2007. — С. 154–175; Ададуrow В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I...

²¹ Борщак І. Наполеон і Україна... — С. 54.

²² Ададуrow В. Меморандуми польських авторів... — С. 163.

²³ Безотосный В.М., Иткина Е.И. Казаки в Париже в 1814 году / В.М. Безотосный, Е.И. Иткина. — М.: Кучково поле, 2007. — С. 26.

²⁴ *Pissot N.-L.* Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, etablissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages / N.-L. Pissot. — P.: Chez Moronval, 1812. — 38 p.

²⁵ *Karr L.-J.* Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, vetemens, armes; et sur la maniere dont ce peuple fait la guerre. Recueillis de l'allemand / L.-J. Karr. — P.: Chez Lebegue, Petit, Gabriel Warree, 1814. — P. 54.

²⁶ *Кюстин А.* Николаевская Россия / А. Кюстин. — М.: Политиздат, 1990. — С. 239–240; *Custine A.-L.-L.*, marquis de. La Russie en 1839 / A.-L.-L. de Custine. — Bruxelles: Societe typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. — Т. 3. — P. 129–131.

²⁷ *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle / Ch.-L. Lesur. — P.: Fantin, 1812. — XIV+514 p.; *Lesur Ch.-L.* Précis des causes qui ont amené le démembrement de la Pologne // Mémoires sur la revolution de la Pologne, trouvés à Berlin / Ch.-L. Lesur. — P.: Galland, 1806. — CIV+215 p. — P. III-C.

²⁸ *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe... — P. 177–179.

²⁹ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик — гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передмови та примітки В.О.Шевчука / І. Борщак. — К.: Український письменник, 1996. — С. 236.

³⁰ *Eton W.* Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman. Traduit de l'anglais... par le C. Lefebvre / W. Eton. — P.: Chez Tavernier, an VII (1799). — Т. 2. — P. 165–166; *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe... — P. 176.

³¹ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. — P.: A. Belin, 1814. — Т. 2. — P. 64, 126.

³² *Lesur Ch.-L.* Des progrès de la puissance russe... — P. 485–488.

³³ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик... — С. 236; *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк / І. Борщак. — К., 2000. — С. 132; *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» / В. Ададуров // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 15. — С. 400–414; *Іваненко О.А.* Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.) / О.А. Іваненко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 57–59; *Наливайко Д.* Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене / Д. Наливайко. — К.: Грамота, 2008. — С. 662–664; *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофілство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. — 1995. — № 2–3. — С. 128.

³⁴ *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи... — С. 132; *Наливайко Д.* Україна очима Заходу... — С. 662–664; *Наливайко Д.* Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. / Д. Наливайко // Хроніка-2000. — К., 1995. — Вип. 2–3. — Україна-Франція. — С. 157; *Савченко Ф.* Козаччина у французькому письменстві та козакофілство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. — 1995. — № 2/3. — С. 128.

³⁵ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Kosaques... — Т. 1. — P. 1.

³⁶ *Ададуров В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр... — С. 404; *Іваненко О.А.* Українсько-французькі зв'язки... — С. 57–58; *Tisserand R.* La vie d'un peuple. L'Ukraine. Preface de Rene Pinon / R. Tisserand. — P.: Librairie orientale et americaine G.-P. Maisonneuve, 1933. — P. 207–208.

³⁷ *Ададуrow В.* Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр... — С. 406.

³⁸ Там само.

³⁹ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик... — С. 236.

⁴⁰ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Cosaques... — Т. 1. — Р. VI.

⁴¹ Ibid. — Р. 109, 186.

⁴² Ibid. — Р. 149, 185–186.

⁴³ Ibid. — Р. 174; Т. 2. — Р. 253.

⁴⁴ Ibid. — Т. 1. — Р.194; Т. 2. — Р. 245, 278.

⁴⁵ Ibid. — Т. 1. — Р. 302, 320; Т. 2. — Р. 68, 81.

⁴⁶ Ibid. — Т. 1. — Р. 321.

⁴⁷ Ibid. — Р. 323.

⁴⁸ Ibid. — Т. 2. — Р. 1–2.

⁴⁹ Ibid. — Р. 7–12.

⁵⁰ Ibid. — Т. 1. — Р. 333–334.

⁵¹ *Купчинський О.* Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» / О. Купчинський // Жовтень. — 1987. — № 8. — С. 16–22.

⁵² Ibid. — Т. 1. — Р. 339–340; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'a nos jours; suivie d'un Abrege de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des piece justificatives: Traduite d'apres les Manuscrits conservees a Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Scherer. — P.: Chez Cuchet, 1788. — Т. 2. — Р. 34–35.

⁵³ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Cosaques... — Т. 2. — Р. 13–17.

⁵⁴ *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В.В. Коптілов / Ж.-Б. Шерер. — К.: Український письменник, 1994. — С. 237; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — Т. 2. — Р. 108.

⁵⁵ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: В типографии К.Н. Милевского, 1878. — С. 262.

⁵⁶ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Cosaques... — Т. 2. — Р. 126.

⁵⁷ Ibid. — Р. 68–69.

⁵⁸ Ibid. — Р. 69, 72, 81–88.

⁵⁹ Ibid. — Р. 102–103.

⁶⁰ Ibid. — Р. 104–106; *Voltaire.* Oeuvres completes. — Т. 24. — Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. — Kehl.: L'imprimerie de la societe litteraire-typographique, 1784. — Р. 172.

⁶¹ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Cosaques... — Т. 2. — Р. 139.

⁶² Ibid. — Р. 146–150.

⁶³ Ibid. — Р. 125, 155, 160, 164, 319–336; [*Мышецкий С.И.*] История о казаках запорожских. Как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды / С.И. Мышецкий. — Одесса: В городской типографии, 1851. — V+92 с. — С. 20, 29; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... — С. 131, 138; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — Т. 1. — Р. 232, 247.

⁶⁴ *Lesur Ch.-L.* Histoire des Cosaques... — Т. 2. — Р. 167.

⁶⁵ Ibid. — Р. 178–183.

⁶⁶ Ibid. — Р. 251–252, 255.

⁶⁷ Ibid. — P. 191–195.

⁶⁸ Ibid. — P. 239–240.

⁶⁹ Ibid. — P. 241–247, 281.

⁷⁰ Ibid. — P. 245, 276–285.

⁷¹ Ibid. — P. 255–258.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.